НАДПИСЪТ ОТ 18 СЕПТЕМВРИ 6463 г. (954г. / 955г.) - ОТ С. ЧЕРНОГЛАВЦИ, ШУМЕНСКО, БЪЛГАРИЯ

Тодор Балабанов, Мария Тихова (Шумен)

При археологическите разкопки на ранносредновековния манастир край с. Черноглавци, Шуменско, са открити стотици отломъци от каменни блокове, с врязани рисунки и надписи на кирилица, на глаголица и на гръцки език[1].

Един от цялостно запазените датирани кирилски надписи, полеви № 28, е изсечен върху каменен блок. Той е възстановен от три фрагмента, които са намерени в насипа от строителен трошляк в северната половина на екзонартекса. Блокът е издялан от сивожълтеникав, ситнозърнест варовик и има неправилна кубична форма със страни 0,22 м., 0,25 м., 0,25 м. Двете лицеви страни на блока са фино огладени, а останалите - по-грубо обработени (със следи от каменоделския инструмент и слаби отпечатъци от хоросан). Това позволява да се определи мястото, където е бил вграден блокът. Най-вероятно това е северната зидана колона - на входа към екзонартекса, който първоначално е представлявал покрит портик с четири колони пред притвора на църквата.

Преди изсичането на официалния надпис, който е предмет на нашите наблюдения, върху двете лицеви страни на блока са врязани множество графити: знаци, рисунки и отделни думи, които тук не се коментират, защото нямат пряко отношение към разглеждания надпис.

Фотокопие на лицевата страна на каменния блок, с врязания надпис от 18 септември 6463 г. (954 г./955 г.)

Естампаж на същия надпис

[1] ***Т. Балабанов***. Старобългарски манастир при с. Черноглавци. - В: Известия на историческия музей, Шумен, кн. 8, 1993: 263-272; същият автор: За семантиката на един гръцки надпис от манастира при с. Черноглавци, Шуменско. - В: Сб. "Преславска книжовна школа", т. 5 (Изследвания в чест на проф. д.ист.н. Т. Тотев), С., 2001: 107-112.

Буквите на официалния надпис са изсечени доста грижливо на дълбочина до 0,2 см., а височината им е различна. От всички запазени букви най-малки са буквите **ѳ** и **ҁ**, с височина около 1,1 см., а най-големи са буквите **ѣ**, **ѯ** и **ꙗ** - с височина от 2 см. до 2,5 см. Въпреки различието във височината на буквите, редовете са правилно оформени на отделни полета, без разделителни линии. Само вертикалните хасти на буквите **ѯ**, **ꙗ** и **ц** излизат под условната долна граница на редовете[2].

Обикновено при разчитането на повечето епиграфски паметници, както и при този, се появяват различни, а и интересни възможности за разсъждения, докато се стигне до един приемлив вариант относно смисъла на текста. В сравнение с други надписи, където липсата на част от буквите затруднява четенето и позволява или провокира появата на различни интерпретации на текстовото съдържание, при надписа от с.Черноглавци от 6463 г. (954 г. / 955 г. сл.Хр.) разчитането не е трудно, защото изцяло или частично липсващите букви, които не са много на брой, могат почти без колебания да се възстановят:

1-ви ред: В началото на реда и съответно - на текста, се възстановява липсващата частично буква за съгласната **в** от предлога **въ** (**въ лѣ**). По-нататък в реда се възстановява изписването на буквата за съгласната **н** (от отрицателната частица **нє**), от която е запазена само дясната вертикална хаста. Накрая на реда се чете началото на следващата дума **ѳстѫ**-. Несъмнено този сегмент е начална част, която възхожда към старобългарската форма **ѳстѫпѧ** (или **ѿъстѫпѧ**), сег. деят. прич., м. р., ед. ч. им. п., недетерминирана форма, от глагола **ѳстѫпити, ѿъстѫпити, -плѭ, -пиши,** ‘*отстъпвам*, *отдалечавам се, отказвам се, прекратявам, въздържам се*’[3]. В облика **ѳстѫ**-, ако излезем от първична старобългарска форма **ѿъстѫпѧ**, а не от **ѳстѫпѧ**, трябва да коментираме изпадането на буквата за преградната съгласна **т** в позиция пред двучленното съчетание -**ст**-, като резултат от изпадането на слабия голям ер -**ъ**- от префикса **ѿъ**-.

---

[2] В случая, поради точната датировка на надписа - 18 септември 954 г. / 955 г. - липсва коментар на палеографските особености. Обикновено основната цел на палеографския анализ е да маркира най-общо времето на създаване на даден недатиран надпис.

[3] Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков), Москва, 1994: 422; ***И. И. Срезневский***. Словарь древнерусского языка, т. II, часть 1, Москва, 1989: 814.

2-ри ред: В началото на реда, пред малката носовка (**ѧ**), се възстановява цялостта на буквата за преградната съгласна **п** (т.е. - нейната липсваща лява вертикална хаста), а с това - и цялостта на лексемата **ѡстѫпѧ**. На същия този ред, на края, се чете глаголната форма **ѡтъвръже**, пряко съотнесена със старобългарското **ѡтъвръжєтъ**, 3л. ед. ч., сег. вр. от глагола **ѡтъврѣшти, ѡтъвръгѫ, ѡтъвръжєши**, '*отхвърлям, отказвам се, отмятам се, отлъчвам, отричам'* [4]. Интересното е, че в края на реда няма не само следи от заличаване на окончанието за 3л., ед.ч., сег. време **-тъ**, но, което е и по-важно - няма и място за изсичане на други букви. Окончанието не е било изписано и в началото на 3-ия ред, където сега стои само една самотна голяма носовка (**ѫ**). Там, на лявата страна на каменния блок, където започва третият ред на надписа, има отчупена люспа, върху която е възможно поместването само на една буква. Затова вероятността да не е изписвано въобще старобългарското окончание за 3л., ед.ч., сег. време **-тъ** е очевидна. Такива случаи - с липса на старобългарското окончание за 3л., ед. ч., сег. време **-тъ** - се откриват доста често в Супрасълския сборник, X век, а също и в Сименовия (или Светославов) изборник (староруски препис от 1073), както и в други староруски преписи от старобългарски оригинали, "предимно преписи от преславски паметници".[5] Това са все примери за ранно изпадане на старобълг. окончание за 3л., ед. ч., сег. време **-тъ** в говоримата реч. Такъв несъмнено е и случаят от коментирания надпис. И още нещо: пълнотата в датировката на този надпис - 18 септември 954 г./ 955 г., заедно с езиковия факт, може да се превърнат (на този етап на проучвания) в своеобразен *terminus a quo*, определящ началото на изпадането на старобългарското окончание **-тъ** за 3л. ед. ч. на сегашното време в българския език, а и за други говорими езикови иновации, за които става дума по-долу.

3-ти ред: В началото на третия ред не е трудно да се възстанови изцяло заличената буква за съгласната **с** от кратката винителна, енклитична форма на възвратно-личното местоимение **сѧ** (**сєбє, сѧ**), но с облик **сѫ.** Без съмнение глаголът е употребен във възвратната си форма, но с поява на т.нар. смесване на носовките при **сѧ/сѫ**. Така четенето е: **ѡтъвръже сѫ** (вместо исконното старобългарско **ѡтъвръжєтъ сѧ**).

---

[4] ***И. И. Срезневский***. Словарь..., т. II, часть 1, М., 1989: 777-778; Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков), Москва, 1994: 427.

[5] Граматика на старобългарския език, С., 1991: 288.

Не би трябвало да има колебание относно наличието на т.нар. смесване на носовките в средата на X век (и по-конкретно - в 954г./955 г.), наблюдавано обикновено в книжовните паметници след XII век[6], защото още на следващия, 4-ти ред, има безспорно потвърждение за смесване на носовките (поява на **ѫ** вместо **ѧ**) при прилагателното **свѫтаго,** м. р., ед.ч. род. п., детерминирана форма, вместо очакваното **свѧтаѥго** < **свѧтыи.** Тук може да се отбележи още и появата на по-късното окончание -**аго** за род. п. ед. ч. м.р., като резултат от ранното изчезване на интервокалния йот от първоначалното окончание -**аѥго** и последвалите процеси на вокална асимилация и контракция (-**аѥго** > -**ааго** > -**аго**).

На 3-ти ред се чете още: **мѣсѧца сѥтѥм,** където **сѥтѥм**- е началната част от названието на деветия месец от календара, съответстващо на традиционното старобългарско (**мѣсѧца**) **сѥптѧбрıа**, м.р., род. п. за време < **сѥптѧбрь/сѥптѧбръ** < Σεπτεμ́βριος. Част от края на същото това название, а именно - **ѣ,** се чете на следващия, 4-ти ред, където вместо очакваното -**ıа**, флексия за род.п. ед.ч. м.р. (според традиционната старобългарска граматика[7]), стои -**ѣ**.

Изписването на названието на деветия месец като **сѥтѥм**- вместо **сѥптѧ**-, е резултат както от изпадането на преградната съгласна **п** в контактна позиция пред следваща преградна - **т,** така и от появата на двучленното -**ѥм**- на мястото на **ѧ**, в позиция пред преградната съгласна **б,** чийто графичен знак явно е заличен от времето. Несъмнено в случая е отразена една диалектна особеност, доколкото същото изписване, според Срезневски[8], се открива и в Симеоновия (Светославов) изборник от 1073 г - един доказано преславски по произход паметник, където се чете:

---

[6] ***Кирил Мирчев***. Историческа граматика на българския език. С., 1978: 114. Вж. също ***Ив. Гълъбов*****,** Старобългарски език с увод в славянското езикознание, С. 1980, където говори за "сближаване на двете назални гласни... особено ярко... изразено в родопските говори", като добавя още, че графичната близост между буквените знаци за **ѫ, ѧ** и **ѫ** в кирилицата показва, че в случая "се е излизало от говор, в който *Q е било застъпено от назален вокал, близък по своя основен гласеж както до **а,** така и до основния гласеж на застъпника на *Ê", с. 140. Вж. също ***Б. Велчева*****,** Среднобългарският вокализъм - В настоящия сборник "Преславска книжовна школа", т. 6.

[7] Граматика на старобългарския език…, с. 143.

[8] ***И. И. Срезневский***. Словарь.., с. 342.

сѣтѣм'вра҃л млѣка нѣ іажды, л. 251b, 7-8. Разликата в случая е само в появата на звучната устнена съгласна **в** на мястото на беззвучната устнена съгласна **б** в позиция пред сонора **р,** което подсказва, че не е изключено и в настоящия надпис да е имало изписана буква **в**.

4-ти ред: В началото на реда се възстановяват заличените букви от названието на деветия месец - за съгласната **б** (евентуално - **в**) и за сонора **р**. Коментиранатапо-горе поява на **ѣ**, като окончание за род. п., ед., м.р., вместо очакваното **іа**, не е изненадваща на фона на редица идентични случаи, цитирани например в Старославянския речник, като **ици ҃в• сєптѧврѣ,** Листи на Ундолски, 2а1; **ици прочѧ слоужвъı• ҃єї сєптѧврѣ**, Енински апостол, 24б7-8[9]. Същата замяна се открива често в епиграфски материал от североизточна България, където вместо очакваното традиционно йотувано **а** (**іа**) обикновено стои **ѣ.** Например: **ѣзъ ѣно ꙁлатаръ** или **ѣзь ѣно ковачь**[10] (от надписа от с. Калугерица, Шуменско), както и **ѣнъ грѣшьнъ писалъ... а сє ѣковъ**[11] (от надписа от Велики Преслав - от вътрешната крепостна стена), които отразяват типичния за източните говори преглас на **а** след палатални съгласни[12] в **ѣ.**

---

[9] Старославянский словарь.., с. 601.

[10] ***Ив. Гълъбов.*** Скалният надпис при с. Калугерица, Шуменско. - В: Известия на Народния музей - Варна, кн. X, 1974: 145-154.

[11] ***Kazimir Popkonstantinov, Otto Kronsteiner***. Altbulgarische Inschriften - Старобългарски надписи, 1. - В: Die slawischen Sprachen, Band 36, Salzburg, 1994: 197.

[12] ***К. Мирчев,*** Историческа граматика на българския език, С., 1978: 132-135. Вж. също ***Ив. Гълъбов***, Старобългарски език с увод.., с. 112-113: "Старият спор дали **ѣ** = ê или ja трябва да намери друго решение - той се е произнасял ту ê ту jê, ja според фонетичните условия, в които се е намирал...". Вж. още ***Ив. Гълъбов***, Данните на византийската и гръцката ономастика и произношението на старобългарския **ѣ.** - В: Избрани трудове по езикознание, С., 1986: 252 с., където се отбелязва следното: "... буквата **ѣ** в старобългарските паметници е покривала две фонетични реализации 'а : ê (в някои случаи вече много близко до е), които са зависели от характера на следващата сричка." Вж. също и пос. съч. в настоящия сборник - ***Б. Велчева***, Среднобългарският вокализъм. - В настоящия сборник "Преславска книжовна школа", т. 6.

Към особеностите на 4 ред трябва да добавим и коментираното по-горе (при 3 ред) наличие на **ѫ** вместо **ѧ** при прилагателното **свѫтаго** вместо очакваното **свѧтаꙗго.**

Изписването **остѫпѧ,** ако приемем за първична формата **отъстѫпѧ,** и **сетембрѣ** (евентуално - **сетембрѣ**) вместо **септѧбриа,** както и неотбелязването на старобългарското окончание за сег. вр. 3 л. ед. ч. **-тъ** (**отъвръже сѧ**), а също и наличието на т.нар. смесване на носовките (**сѫ** и **свѫтаго**) - всичко това разкрива писача на надписа от с. Черноглавци, от 18 септември 954 г./ 955 г. като човек, следващ по-скоро особеностите на своя говор, а не правописните правила на някой от скрипториите в широките рамки на Плисковско-Преславското книжовно средище.

Пълното възстановяване на частично или изцяло липсващите букви от надписа дава основание за следното четене:

въ лѣ S V З Г не остѫ
пѧ вина отъвръже
сѫ мѣсаца сетем
брѣ І И свѫтаго
кастора

В така разчетения текст причастието **остѫпѧ,** макар и свързано с деятеля (разбира се опосредствано - чрез именителната флексия, рода и числото), по-скоро *допълва съществено глагола* **отъвръже сѫ** (< **отъвръжетъ сѧ**), показвайки ***причината*** (т.е. *невъздържане от виното*), породила настойчивото в случая ***искане за отричане*** (*от същото това вино*): **не остѫпѧ вина отъвръже сѫ.** Терминологично тази употреба на сегашното деятелно причастие **остѫпѧ** съответства на едно предикативно причастие, като *participium coniunctum* в гръцки[13]. Това, а и всичко, разчетено до тук, позволява да предложим следния съвременен превод на текста от надписа: "*В годината 6463 (= 954 г. / 955 г. сл. Хр.), понеже не се отказва (не се въздържа) от виното, отрича се (от него) на 18 септември, (денят) на Свети Кастор.*"

Ако сумираме резултатите от езиковия коментар, съпровождащ разчитането на текста от надписа, констатациите са следните: 1/. - ранно, в средата на X век, смесване на носовките (**сѫ** вместо **сѧ**; **свѫтаго**

[13] ***А. Милев, Г. Михайлов***. Старогръцка граматика. С., 1966: 307.

вместо **сѫтаѥго**); 2/. - преглас на **ꙗ>ѣ** - според традиционната граматика[14] (**сѥтѥмбрѣ** вместо **септѫбрıꙗ**, род. п., м. р., ед. ч.); 3/. **-** изпадане на старобългарското окончание за 3л. ед. ч., сег. време -**тъ** (**отъвръже** вместо **отъвръжетъ,**); 4/ - елизия на някои съгласни (в определени позиции), характерно за говоримия език (**остѫпѫ** вместо евентуално - **отъстѫпѫ**; **сѥтѥмбрѣ** вместо **сеп̲тѫмбрıꙗ**); 5/. **-** т.нар. разлагане на малката носовка **/ѫ/** на двучленното -**єм**- пред преградна съгласна **/б/** (**сѥтѥ̲мбрѣ** вместо **септѫ̲мбрıꙗ**). От тук - и обобщаващият извод, че *датировката и локализацията* на надписа от 18 септември 6463 г. (или 954 г./955 г.) от село Черноглавци, Шуменско, свързват без колебание коментираните езикови особености с архаичните мизийски говори от средата на X век. И именно тази особеност на надписа подчертава и разкрива изключителното значение на епиграфските паметници, които, както казва Иван Гълъбов, **"**съдържат такова изобилие от указания, че чрез тях с много по-голяма сигурност може да се възстановят редица езикови процеси и тяхното географско разпространение, отколкото по познатите книжовни извори, а това позоволява на свой ред важни заключения върху етногенетичните процеси, определяли сегашния облик на народа ни."[15]

Съдържанието на коментирания текст, а и *мястото*, където е вграден каменният блок с врязания в него надпис (северната зидана колона - на входа към екзонартекса, който първоначално е представлявал покрит портик с четири колони пред притвора на църквата), поставят естествения въпрос за връзката между човека, невъздържащ се от виното, смисъла на неговия обет и Свети Кастор. Случайно ли е подбран този светец и кой е той? Отговорът на този въпрос би изяснил както подбудите на въпросния човек, избрал за свой закрилник в случая тъкмо Св. Кастор, така и отношението му към светеца, т.е. дали е чисто емоционално или професионално.

В желанието си да открием някакви сведения за светец с такова име, установихме, че име Кастор липсва в съвременното издание на житията на светците, почитани от Православната българска църква[16]. Справката в няколко специализирани речници и енциклопедии

---

[14] ***К. Мирчев***. Историческа граматика на българския език. С., 1978: 121, 132-135; вж. също: ***Ст. Стойков***. Българска диалектология. С., 1993: 209-210.

[15] ***Ив. Гълъбов***. Скалният надпис при с. Калугерица, Шуменско. - В: Известия на Народния музей - Варна, кн. X, 1974: 145-154, конкретно - 154 с.

[16] Жития на светиите, почитани от Православната църква. С., 1930, както и в: Жития на светиите. С., 1991.

(Православния богословски енциклопедичен речник[17], Енциклопедичния речник "Християнство"[18], гръцката Агиология[19], немското издание на Речник на светиите и на библейските изображения[20], Пълния месецослов на Изтока[21] и новопоявилото се издание на Стишния пролог от XIV-XV век[22]) показа, че име Кастор, като име на ранен мъченик или на по-късен светец, се появява общо на 6 дати: 18 септември[23], 5 ноември[24], 8 ноември[25], 18 декември[26], 13 февруари[27] и 12 август[28].

Данните за Свети Кастор, почитан само в източно-православната традиция на 18 септември (датата от коментирания надпис), са

---

[17] Полный православный богословский энциклопедический словарь. т. II, СПб., 1992.

[18] Християнство. Энциклопедический словарь. т. I (А-К), М., 1993.

[19] Σωφρονιου Ευστρατιαδου, μητροπολιτου Λεοντοπολεως, ΑΓΙΟΛΟΓΙΟΝ της ορθοδοξου Εκκλησιας. Εκδοσις της Αποστολικης Διακονιας της Εκκλησιας της Ελλαδος.

[20] Reclams Lexikon der Heiligen und der biblischen Gestalten, von Hiltgart L. Keller, Stuttgart, 1968/1975.

[21] ***Архимандрид Сергий***. Полный мясецослов Восотка. т. I, II и III - фототипно издание, Москва, 1997 г.

[22] ***Г. Петков***. Стишният пролог в старата българска, сръбска и руска литература (XIV-XV век). Археография, текстология и издание на проложни стихове. Пловдив, 2000 г.

[23] В: Полный православный богословский энциклопедический словарь. т. II, СПб., 1992:1223-1224; Σωφρονιου Ευστρατιαδου, μητροπολιτου Λεοντοπολεως, ΑΓΙΟΛΟΓΙΟΝ της ορθοδοξου Εκκλησιας..., с. 249; ***Арх. Сергий***. Полный мясецослов Востока, т. I, с. 631, т. II, с. 287-288; ***Г. Петков***. Стишният пролог в.., с. 247.

[24] Само в: Σωφρονιου Ευστρατιαδου, μητροπολιτου Λεοντοπολεως, ΑΓΙΟΛΟΓΙΟΝ της ορθοδοξου Εκκλησιας..., с. 249.

[25] Само в: Reclams Lexikon.., с. 308-309.

[26] В: Полный православный богословский ..., т. II, с. 1223-1224; Християнство. Энциклопедический..., с. 697; Σωφρονιου Ευστρατιαδου, μητροπολιτου Λεοντοπολεως, ΑΓΙΟΛΟΓΙΟΝ της ορθοδοξου Εκκλησιας..., с. 249; ***Арх. Сергий***. Полный мясецослов..., т. II, с. 387; ***Г. Петков***. Стишният пролог..., с. 308.

[27] В: Полный православный..., т. II, с. 1223-1224; Reclams Lexikon..., с. 308.

[28] В: Полный православный…, т. II, с. 1223-1224; Σωφρονιου Ευστρατιαδου, μητροπολιτου Λεοντοπολεως, ΑΓΙΟΛΟΓΙΟΝ της ορθοδοξου Εκκλησιας.., с. 249; ***Арх. Сергий***. Полный мясецослов…, т. II, с. 244.

изключително оскъдни: в Православната богословска енциклопедия - само "св.мученик (время неизвестно)"[29]; в гръцката Агиология - "... μάρτυρ ..."[30], като е отбелязано, че е запазено, като възпоменание, само едно двустишие, което е цитирано. Същото двустишие, посветено на Свети Кастор, се открива и в Стишния пролог от XIV-XV век (отново за дата 18 септември). Това двустишие, както става ясно от съдържанието му, също не предлага нищо конкретно към личността на Свети Кастор: **не звѣръ касторъ нѫ мѫжъ доблєстъвнъıи• Или пачє реци храберъ къ томленїємъ•⌐**[31], т.е. "*не звярът кастор* (< гр. κάστωρ, -ορος, ὁ '*бобър*'), *а мъжът доблестен и преди всичко - храбрият в страданията, в мъките, в изпитанията*". Срещу това в западната традиция за ранен мъченик Кастор има съхранени повече сведения[32], които, заедно с тези от ползвания справочен апарат, се привеждат в отделна работа. Като съвкупност данните от ползваните справочници, макар и с известна хипотетичност, изграждат определена представа за личността на този светец. Опосредствено сведенията за Свети Кастор насочват и към личността на човека, имплицитно представен като субект в текста на надписа. На този етап обаче се задоволяваме да отбележим само, че нито Светецът, нито мястото, където е вграден каменният блок с врязания надпис, са случайно подбрани.

AN INSCRIPTION FROM 18TH SEPTEMBER 6463 (954-955) FROM THE VILLAGE OF CHERNOGLAVTSI, REGION OF SHOUMEN

Todor Balabanov and Maria Tikhova

Summary

By publishing an inscription from the village of Chernoglavtsi, region of Shoumen, dating to 18th September 6463 (954-955), an important contribution is made not only to Old Bulgarian epigraphics but to the history of the Bulgarian language as well. Its exact dating and localization and the almost full preservation of almost all letters of the inscription enable one to connect the linguistic features of this easily read text with the archaic North Bulgarian dialects of the mid-10th century.

---

[29] Полный православный богословский энциклопедический словарь. т. II, СПб., 1992: 1223-1224.

[30] Σωφρονιου Ευστρατιαδου, μητροπολιτου Λεοντοπολεως, ΑΓΙΟΛΟΓΙΟΝ..., с. 249.

[31] ***Г. Петков***. Стишният пролог в..., с. 247.

[32] Reclams Lexikon der Heiligen und der biblischen..., S. 308-309.